

Psichozė kaip išslystantis agentiškas: fenomenologinės psichopatologijos perspektyva

Kristina Baranovaitė

Vilniaus universiteto
Filosofijos institutas
E. paštas kristina.baranovaitė@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0009-0001-5372-4817>

Santrauka. Šiuo metu vykstančio fenomenologinės psichopatologijos atsinaujinimo kontekste straipsnyje pristatoma viena esminių fenomenologinės psichopatologijos prielaidų – poreikis prasmingai inkorporuoti su patologija susidūrusio subjekto potyrius į jo gyvenimo naratyvą. Aptariama, kaip psichozei progresuojant subjektas palaipsniui praranda agentišumą savo dėmesio bei prasmų kūrimo atžvilgiu. Pasitelkiant W. Gombrowicziaus romaną *Kosmosas* rekonstruojamas aktyviosios psichozės stadijos epizodas – subjekto dėmesį ir prasmę struktūruojantys centrai įsisteigia tarytum nepriklausomai nuo jo, jų pagrindu besikuriantiems klie-desiams plečiantis tampa vis sunkiau išlaikyti ryšį su supančiu pasauliu. Naratyvo kūrimas tokioje situacijoje pasirodo kaip savigydos pastanga – mėginimas pakitusio patyrimo epizodus prasmingai inkorporuoti atgal į savo agentiškumo sritį. Dėl šios priežasties pabrėžiama, kad psichoterapijoje svarbu ne mėginti pakeisti subjekto naratyvą racionalizuotu terapeuto kuriamu naratyvu, o įtraukti subjektą į kooperatyvų dialogą apie asmeninį jo potyrių prasmę.

Pagrindiniai žodžiai: fenomenologinė psichopatologija, psichozė, naratyvas, agentiškas

Psychosis as Eluding Agency: Perspective of Phenomenological Psychopathology

Abstract. In the context of the current renewal of phenomenological psychopathology, the article presents one of its fundamental assumptions – the need to meaningfully incorporate experiences of a subject who has encountered pathology into their life narrative. It discusses how, as psychosis progresses, the subject gradually loses agency of their attention and meaning-making. With the help of the novel *Cosmos* by Witold Gombrowicz, an episode of the active phase of psychosis is reconstructed – in the beginning, the central objects structuring the subject’s attention establish themselves as if independently of the subject. As the delusional system, created on such a basis, expands, it becomes more and more difficult for the subject to preserve the relation with the surrounding world. Creating a narrative in such a situation comes forth as a self-healing effort – an attempt to meaningfully incorporate episodes of altered experience back into one’s realm of agency. For this reason, it is emphasized that, in psychotherapy, it is important not to try to replace the subject’s narrative with a rationalized narrative created by the therapist, but rather to involve the subject in a cooperative dialogue about the personal meaning of their lived experiences.

Keywords: phenomenological psychopathology, psychosis, narrative, agency

Received: 12/12/2023. **Accepted:** 19/02/2024

Copyright © Kristina Baranovaitė, 2024. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Fenomenologinės psichopatologijos ištaka dažniausiai laikomas Karlo Jasperso *Bendrosios psichopatologijos* pasirodymas 1913 metais. Jasperso įsitikinimu, psichopatologija turėtų susitelkti ne vien į bandymą moksliskai paaiškinti pakitusį patologijos paveiktų žmonių elgesį, tačiau pirmiausia siekti suprasti prasminius sąryšius, besisteigiančius tokių subjektų patyrimė. Anot jo, tik dėmesingiausias ir atviriausias įsigilinimas į paciento gyvenamąjį pasaulį gali atskleisti terapeutui tai, kas iš tiesų turi būti gydoma ar paaiškinta.

Po kiek daugiau nei šimto metų išleistas *Oksfordo fenomenologinės psichopatologijos vadovas* (2019) atspindi dabartinę fenomenologinės psichopatologijos situaciją: poreikį atsakyti į jau kitą – tačiau panašią – tendenciją. Šiuolaikinės psichiatrijos kontekste fenomenologinė psichopatologija pasirodo kaip atsakas į reduktyvistinę žiūrą, teigiančią, jog psichiniai sutrikimai tėra neuronų jungčių („circuitry“) sutrikimai. Iš esmės, pratęsiant jaspersiškąją minties liniją, siūloma susitelkti į *psyche* tyrimus, ją suprantant ne kaip objektą, o kaip „buvimą savame pasaulyje“ (Jaspers 1963: 7), kaip vidinio ir išorinio pasaulio integraciją. Fenomenologinė psichopatologija tad nagrinėja ne tik ligos pasireiškimą, tačiau ir visą subjekto pasaulį, neišvengiamai besiformuojantį abipusiškame santykiyje su sutrikimu.

Vienu ryškiausių pasaulio persistruktūravimo patologijoje pavyzdžių yra laikoma psichozės patirtis. Būta įvairių mėginimų iš fenomenologinės perspektyvos apmąstyti esmines tokio pokyčio priežastis, poveikį ir prasmes. Pavyzdžiui, Louisas A. Sassas, Josefas Parnasas ir Danas Zahavi ypatingą dėmesį sutelkė savasties-hiperreflektyvumo modelio („ipseity-hyperreflexivity model“) funkcionavimui aptarti. Pagrindinė jų ginama tezė galėtų būti trumpai suformuluota taip: ikireflektyvaus sąmoningumo savęs atžvilgiu nestabilumas yra pamatinis, generatyvinis šizofrenijos bruožas¹. Jis pasireiškia, viena vertus, hiperreflektyvumu, kita vertus, sumenkusia savęs pajauta, kurie neneigia vienas kito; šie sutrikimai paveikia tai, kas kognityvinėje literatūroje vadinama minimalia arba pamatine savastimi („core-self“) (Sass et al. 2011: 7). Vienas būdų užginčyti šią poziciją – teigti, jog savasties-hiperreflektyvumo modelis, nors ir svarbus, nėra *esminis* šizofrenijai, bei mėginti svarbiausiu laikyti kitą elementą: Aarono Misharos atveju – „pasyviosios sintezės“ bei laikiškumo sutrikimus.

Šiame straipsnyje bus mėginama ne paneigti pastarųjų įžvalgų vertę, tačiau pažvelgti į dar vieną koegzistuojantį psichotinio subjekto gyvenamojo pasaulio formacijos aspektą. Pamatinės savasties suvokimo sutrikimai yra tiesiogiai susiję su prasmės suintensyvėjimo patirtimis. Ypač svarbu tai, kad *savasties* sutrikimo atvejais minčių ir emocijų „manumas“ subjekte yra palaiapsniui pažeidžiamas: tai gali pasireikšti savo emocinių ir kognityvinių

¹ Šizofrenija ir psichozė nėra tapačios, tačiau yra susijusios sandaros atžvilgiu: šizofrenija nėra vien psichozė – ji apima platesnį spektrą savitų simptomų; sykiu ne kiekviena psichozė reiškia šizofreniją; tačiau psichozė sudaro šizofrenijos šerdį ta prasme, jog pasirodo kaip charakteringiausia pastarosios manifestacija. Daugeliu atvejų skaitydami apie šizofreniją aptinkame būtent pakaitinį šių terminų vartojimą – tai patvirtina ir išskiriamos penkios šizofrenijos stadijos: premorbidinė (nurodo asmenybės ypatumus, palankius susirgimui šizofrenija; tik retrospektyviai žvelgiant yra šizofrenijos stadija); prodrominė; pirmojo psichozės epizodo; atkritimo į psichozę („relapse“) bei chroninės psichozės stadija (Fusar-Poli et al. 2022).

procesų valdymo praradimu. Subjektas gali ne tik jaustis nepajėgus jausti ir suprasti visų ligi tol jį siejusių tarpžmogiškų ryšių, bet taip pat gali nebekontroliuoti to, kur link slysta jo dėmesys ir pažinimas pasaulyje – praradęs galią būti sąmoningos savo veiklos subjektu, asmuo praranda savąjį agentiškumą².

Agentiškumo savo dėmesio ir gyvenimo naratyvo atžvilgiu praradimo fenomenas taps šio darbo atspirties tašku. Pirmojoje straipsnio dalyje bus plačiau pristatoma polemika tarp Misharos ir Sasso, Parnaso bei Zahavi pozicijų dėl teorinių fenomenologinės psichopatologijos galimybių; bus išryškinamas fenomenologinės prieigos pajėgumas prisidėti prie subjekto gyvenamojo pasaulio supratimo. Antrojoje straipsnio dalyje bus susitelkta į prasmės pertekliaus prodrominėje bei aktyviojoje psichozės stadijose aptarimą. Tam bus pasitelkiami ekspertų pagal patyrimą (toliau – EPP)³ pasakojimai bei įtraukta trumpa Witoldo Gombrowicziaus romano *Kosmosas* rekonstrukcija, siekiant atkreipti dėmesį į naratyvo kūrimo vaidmenį esant šioms būsenoms. Trečioji straipsnio dalis bus skirta naratyvo kaip kliedesio kūrimosi svarbai *at(si)gavimo* ir *atgavimo (recovery)* procese aptartii. Grįžtant prie dėmesio, kurį fenomenologinė psichopatologija skiria gyvenamam subjekto pasauliui, bus siekiama parodyti, kodėl terapijos procese griūvantis subjekto kliedesio naratyvas turėtų būti pakeistas ne terapeuto primestu naratyvu, o kooperatyvaus terapinio darbo metu paties subjekto sukurtu prasmingo santykio su pakitusiu savo pasauliu ir patologija naratyvu.

Fenomenologinė nuoroda į subjekto agentiškumą

Mėginant apmąstyti fenomenologinės psichopatologijos ypatumus galima atsispirti nuo dar anksčiau pagreitį įgavusios prieigos – filosofinės psichopatologijos. Anot George'o Grahamo ir G. L. Stephenso, sudariusių rinktinę *Filosofinė psichopatologija*, ji yra „filosofinių problemų tyrimas, apmąstant įvairius psichinius sutrikimus“ (1994: 4). Autoriai jau 1994 metais konstatavo vis didėjančią psichopatologinių fenomenų svarbą tuometiniams filosofiniams tyrinėjimams, nors dažniausiai tokių tyrėjų dėmesį patraukdavo į mintinius eksperimentus panašūs simptomai, tokie kaip kapgraso⁴, kotardo⁵ ar Kito minčių įterpties („thought insertion“) kliedesiai.

Jau čia psichopatologija nėra redukuojama vien į simptomologiją ar nosologiją, t. y. izoliuotų simptomų ar jų visumos sistematinį aprašymą. Nuo šių disciplinų ji skiriasi tuo,

² *Agentiškumas* šio straipsnio kontekste suprantamas kaip galimas tiek *agency*, tiek *agenticity* atitikmuo. Viena vertus, prarasdamas *agentiškumą* subjektas praranda jausmą, kad jis pats renkasi, kur prasmingai sutelkti dėmesį; antra vertus, aktyvumas tokioje situacijoje yra priskiriamas *išorinei* instancijai, pavyzdžiui, įsakmiems balsams, Kitam, ar pačiam sutrikimui, kurie tarytum palieka subjektą pasyviojoje pozicijoje savo paties gyvenimo atžvilgiu. Antrąją prasmę *agentiškumas* gali būti suprantamas sinonimiškai *Apophenia* stadijoje vykstančiam procesui, kuris bus aptartas tolesnėje straipsnio dalyje.

³ Pasirenkant taip įvardyti subjektus, turėjusius tiesioginę psichozės patirtį, remiamasi straipsniu „Išgyventa psichozės patirtis: nuodugni apžvalga, bendrai parengta ekspertų pagal patyrimą ir akademikų“ (Fusar-Poli et al. 2022) bei pabrėžiama pirminių pasakojimų įtraukimo grindžiant teorinį svarstymą svarba.

⁴ Įsitikinimas, kad tikri subjekto aplinkos žmonės ar elementai buvo pakeisti identiškais antrininkais.

⁵ Įsitikinimas, kad visas subjektas arba jo kūno dalys yra mirę, miršta arba iš viso neegzistuoja.

kad yra nukreipta ne vien į ligą, bet ir į žmogų – tai „į žmogų orientuota prieiga, kadangi ji mėgina aprašyti paciento patirtį, taip pat jo santykį su savo patirtimis ir su pasauliu“ (Stanghellini et al. 2019: 2). Kitaip tariant, pirmiausia jai rūpi ne sutrikimo *priežastis*, o *prasmė*.

Ši formuluotė aiškiai nurodo pamatinį psichopatologijos artumą fenomenologijai, kuri įvardijo Jaspersas, o per pastaruosius dvidešimt metų pabrėžė ir nagrinėjo L. A. Sassas, J. Parnasas, D. Zahavi, Thomas Fuchsas, Giovanni Stanghellini ir kiti. 2019 metais pasirodė išsamus Stanghellini ir kt. sudarytas probleminis leidinys *Oksfordo fenomenologinės psichopatologijos vadovas*, svarbu paminėti ir iki šiol besitęsiantį Matthew Broome'o, G. Stanghellini ir Lucienne Spencer kuruojamą projektą *Atnaujinant fenomenologinę psichopatologiją*⁶ (2022 m. balandis – 2024 m. balandis) bei didėjančią šiai temai skirtų leidinių skaičių⁷.

Filosofinės psichopatologijos apibrėžime yra akcentuojamas „filosofinių problemų tyrimas“, o fenomenologinė psichopatologija pozicionuoja save abipusiškesniame santykiyje tiek su patologijos paveiktu subjektu, tiek su kognityviniais mokslais. Trumpai aptarsime šiuos aspektus remdamiesi polemika tarp kritinio Aarono Misharos straipsnio (Mishara 2007) ir Sasso, Parnaso bei Zahavi atsako jam (Parnas et al. 2008; Sass et al. 2011).

Savo straipsnyje Mishara išsako kritiką keliems fenomenologinės prieigos aspektams: 1. Fenomenologiniams „faktams“ neva priskiriamai absoliučios tiesos kategorijai; 2. Fenomenologinės refleksijos neobjektyvumui; 3. Fenomenologijos galimybių laukui jis priskiria „tik“ deskripcijos (o ne paaiškinimo) galią.

Atsakymą į pirmuosius du priekaištus galime nesunkiai rasti atidžiau įsiskaitydami į minimas sąvokas: 1. Fenomenologiniai „faktai“, kuriuos straipsnyje Mishara apibūdina kaip teikiančius galutinį subjektyvios paciento patirties žinojimą („conclusive knowledge“), kuris tuomet be jokio eksperimentinio patikrinimo yra inkorporuojamas į klinikinę neuromokslą (Mishara 2007: 559), iš tiesų nepretenduoja į fakto kaip tiesos statusą. Veikiau jie turėtų būti suprantami kaip faktai ta prasme, kad, patiriami subjektų, jie turi būti įimti į tyrimo lauką, o ne palikti jo užribyje⁸. 2. Į fenomenologinės refleksijos neobjektyvumo ar „nešvarumo“ kritiką atsakė dar pats Edmundas Husserlis: refleksija išties neatgamina nepakitusios išgyventos patirties („lived experience“), tačiau būtent dėl to ji yra vertinga pažinimo prasme (Husserl 1950: 77).

Ties trečiuoju kritikos aspektu norėčiau stabtelėti kiek ilgiau – jis, mano manymu, atveria galimybę išryškinti svarbų dinaminį aspektą fenomenologijos ir psichopatologijos santykiyje. Pasak Sasso ir bendraautorų, paaiškinimas, dėl kurio stygiaus Mishara kritikuoja fenomenologinį metodą, glūdi pačiame deskripcijos veiksmo – jis prisideda prie prasminių sąsajų išryškavimo bei priežastinių sekų ir santykių nuskaidrinimo (Sass et al. 2011: 16).

⁶ Daugiau informacijos: <https://www.birmingham.ac.uk/research/mental-health/renewing-phenomenological-psychopathology/renewing-phenomenological-psychopathology.aspx>.

⁷ Pavyzdžiui, 2026 m. pasirodysiantį *Studia Phaenomenologica* tomą „Fenomenologija ir psichopatologija“.

⁸ „Turime pabrėžti, kad *nemanome*, jog subjektyvi patirtis yra tiesus kelias link kokios nors neabejotinos tiesos. Paprasčiausiai siekiame parodyti, kad į ją *būtina atsižvelgti*, o ne kad ji negali būti klaidinga“ (Geekie et al. 2011: 3).

Aiškiau pamatyti tokį veikimą galime pastebėdami, kad, viena vertus, tai reikštų parodymą, kaip iš pirmo žvilgsnio skirtingos patirtys gali būti abipusiškai priklausomos, t. y. būti skirtingais tos pačios patyriminės visumos aspektais (tokį santykį, pasak Sasso ir Parnaso (2007), galėtume vadinti implikatyviu). Antra vertus, fenomenologija gali padėti pamatyti, kad viena patirties forma gali *vesti* prie kitos, pavyzdžiui, neįprasti aplinkos patyrimai motyvuoti tam tikras perdėto dėmesio formas, kurios savo ruožtu gali dar labiau pakeisti aplinkos patyrimą (ir galbūt, pasak Paulo Matusseko (1987), privesti prie „kliedesingų patyrimų“). Tokiais būdais fenomenologija gali padėti pamatyti patirčių *faziškumą* – o tai, savo ruožtu, neleistų pamiršti, kad su psichiniais sunkumais susiduriantys asmenys nėra vien statiški tyrimo objektai: jų patirtys ir patologijos tiesiogiai priklauso ne tik nuo to, kaip jie reaguoja į neurobiologinius pakitimus, tačiau ir nuo to, kaip aktyviai išstinkančias patirtis jie įjungia į prasminę savo gyvenimo visumą (Sass et al. 2011: 16).

Prasmės perteklius prodrominėje ir aktyviojoje stadijose

Vienas dažniausiai EPP minimų prodrominės šizofrenijos bruožų yra prasmės padaugėjimas juos supančiame pasaulyje. Būtent šioje stadijoje net mažiausi pasaulio įvykiai intensyviai prabyla į subjektą: „*Bet kuris žodis, – pasakoja savo patirtį Johnas Custance’as, – beveik bet kuri atsitiktinai pamatyto laikraščio raidė slepia kokią nors siaubingo blogio žinutę*“ (1952: 69), o Stanghellini cituoja pacientą, kuriam „[m]edžio lapas krito ir savo kryčiu bylojo: *joks dalykas nebuvo per mažas, kad taptų prasmės nešėju*“ (2000). Tačiau nors prasmė yra aptinkama „visur“ ir „bet kur“, ji dar nepasirodo subjektui vieningu ir artikuliuotu savo pavidalu. Šios supančios prasmės pasižymi ypatingu bruožu – asmenine signifikacija, t. y. subjekto yra skaitomos kaip *prasmės jam*. Kreipimasis į subjektą kaip į vienintelį prasmės adresatą pačių EPP yra apibūdinamas kaip nepakeliamas – toks kreipimasis nėra „nekaltas“ – jis invazyvus, grasinantis išiveržti į subjektą, dažnai – jį pavergti. Darianas Leaderis šį simptomą, arba prasmės įsakmumą, kildina iš neįvykusio atsiskyrimo nuo motinos bei tėvo ženklų neįsisisteigimo. Klausas Conradas šią stadiją pavadino *Trema* (sen. graikų šnekamojoje kalboje reiškusio „scenos baimė“) vardu – ji pasižymi subjektą užplūstančia nuojauta, jog tuojau nutiks kažkas nepaprastai reikšmingo; pakitęs ir į jį orientuotas aplinkos elgesys stebimas lyg vaidinimas, kurio prasmė dar nepaaiškėjo, tačiau tuoj atsiskleis. Ši stadija, kurioje subjekto dėmesys krypsta į „nereikšmingus dirgiklius, mintis ir asociatyvius ryšius, keliančius nerimą ir nenuspėjamus“ (Mishara 2010: 10), gali tęstis dienas, mėnesius ar net daugelį metų.

Prodrominėje stadijoje pasireiškus prasmės pertekliui, verčiančiam subjektą pastebėti iki tol periferijoje glūdėjusius pasaulio elementus, gali kilti stiprus susidomėjimas naujomis temomis, dažnai įtraukiančiomis religiją, paranormalius reiškinius ar mokslą (Fusar-Poli et al. 2022: 172). Tačiau aktyviojo psichozės epizodo metu taip atsiskleidžianti prasmė tarytum viršija subjekto pajėgumus – staiga sutrūkus ligi tol pasaulį struktūravusiems prasminiams ryšiams, patyrimui fundamentaliai pasikeitus, jam nebelieka laiko išsamiam gilinimuisi – psichika ir kūnas, atsidūrę maksimalios įtampos situacijoje, tokį šiuos keistus pokyčius vienijančią naratyvą turi rasti iškart – todėl kai kuriais atvejais jo šerdis

nušvinta staigiai ir absoliučiai. Custance'as tokias įsisteigimo akimirkas vadino „keistais praregėjimo blyksniais“, Jacques'as Lacanas – „vaisingais momentais“ (Leader 2020: 190).

Subjektams, prieš pirmąjį psichozės epizodą patiriantiems tęstinę prodrominę stadiją, šis suintensyvėjimas gali atnešti ir „palengvėjimą“ – po *Trema* stadijos, kuriai būdingas pasimetimas prasmių daugyje, pereinama į *Apophenia*⁹ stadiją, kurioje patiriamas sodrus aiškumas, paaiškinantis ankstesnius pakitusius patyrimus. Tokia atvertis susieja ligi tol pasklidusias prasmes į vieną tiesą, yra atkuriamas, tiksliau, įsteigiamas naujas ryšys su pasauliu. Sudėtinį emocinį foną, lydintį tokias patirtis, vaizdžiai apibūdina EPP Chrisas L. Fleshneris: „*Tuo metu dirbau ties visiškai nauja realybe... [kūriau ją] su emociniu pasitenkinimu, viršijančiu bet koki įmanomą supratimą. Patyriau tai, tačiau taip pat patyriau neapsakomą siaubą ir pragarą*“ (1995: 703).

Šioje stadijoje neišnyksta prasmės perteklius ir polisemija, tačiau iš pasklidusio prasmingumo pereinama į sisteminių prasmingumą – susiformuoja kliedesys. Pirmiausia įsisteigia jo centras – visa apimanti idėja arba ją simbolizuojantis objektas.

Sassas, Parnasas ir Zahavi užsimena apie *Die Wahrnehmungstarre* – tai, ką etimologiškai pagrįstai Sassas išverčia kaip „truth-taking stare“, arba ką mes galime suprasti kaip psichotinį subjektą ištinančią atvertį lydintį sukaustyta, tarytum užburta žvilgsnį į objektą. Tokioje būsenoje vyksta dvilypis procesas: viena vertus, kliedesys kaip subjekto savipagalbos forma randa atspirtį savo pradžiai; antra vertus, agentiškas kliedesio kūrimo atžvilgiu yra pradamas pralaimėti staiga save primetančiam centrui. P. Matussekas pažymi, kad tokiu atveju šizofrenikas „geba daug geriau sutelkti dėmesį į izoliuotą objektą“, tačiau tuo pat metu jis yra „*laikomas šio objekto nelaisvėje*“ (1987: 93–94).

Po šio susidūrimo psichozė pereina į trečiąją Conrado aprašytą – *Anastrophe* (sen. gr. ἀναστροφή – apsvertimo, apsikeitimo) – stadiją, kuri pasireiškia būtent negebėjimu kontroliuoti klaidinančio įsitikinimo. Iki tol subjektas mėgina savąjį agentiškumą išsaugoti, o dabar tai padaryti darosi vis sunkiau: „*Mano kliedesių sistemai plečiantis ir tobulėjant, atrode, kad tai nebe aš „galvoju“ kliedesį: kliedesys „galvoja mane“!*“ (Chadwick 2007: 170).

Gombrowiczius: kova dėl agentiškumo kaip autorystės

Fenomenologijoje po Maurice'o Merleau-Ponty atsivėrė galimybė į rašytojo darbą žvelgti kaip į fenomenologo darbą – literatūriniam tekstui tapo priskiriama ne tik fenomenų iliustravimo, bet ir jų prasmės atskleidimo bei apmąstymo galimybė. Witoldo Gombrowicziaus romane *Kosmosas* aptinkame būtent tokį įtampos tarp subjekto ir objekto, aktyvumo ir pasyvumo apmąstymą. Pasakojimas, tik sporadiškai nušviesdamas mums ankstesnius pagrindinio veikėjo Witoldo gyvenimo įvykius, prasideda nuo susidūrimo su objektu, kuris iškart įsisteigia kaip centras; t. y. nuo aktyviosios stadijos pradžios.

Šis objektas – tai krūmokšniuose pakartas žvirblis, kurį Witoldas su Fuksu aptinka ieškodami vietos apsistoti. Pakarto žvirblio „ekscentriškumas“ ištinka Witoldą kaip

⁹ *Apophenia* – polinkis įžvelgti prasminius ryšius tarp atsitiktinių bei nesusijusių elementų.

įcentruojanti mįslė, toks objektas „įsiviešpatauja“ – visa aplinkui – tiek Witoldo ligtolinio gyvenimo elementai, tiek jį supantys gamtiniai objektai – „dabar išvien supuolė prie to žvirblio tarsi ant kelių parklupusi minia“ (Gombrowicz 2008: 7). Atsiradus pakartam žvirbliui, jį pradeda stiprinti kiti „pakabinti“ elementai: ant sodo tvoros kabantis pagaliukas, Lenos katinas Davidėlis, galiausiai – Liudvikas.

Prasmių sistema, kuriama Witoldo dėmesio pagrindu, pasirodo už subjekto, jo išorybėje. Jausdamas struktūruojančią žvirblio galią, jis mėgina atgauti savo agentišumą jos atžvilgiu – įtraukti dar vieną elementą į aktyviai besikuriančią sistemą. Priebutyje užtikęs Lenos katiną Davidėlį jis akimirksniu jį pasmaugia, paskui pakaria ant skalbinių kablį. Dabar katinas „kabojo kaip žvirblis, kaip pagaliukas, iš to paties komplekto“ (*ibid.*: 154).

Tačiau šis maištas nepajėgia įsteigti subjekto savarankiškumo – aktyvus dalyvavimas, užuot įnešęs aiškumo į Witoldo supratimą, tik dar labiau sukomplikuoja situaciją, nes dabar jo asmeniniai motyvai tampa jam visiškai nesuprantami, visai taip, kaip ir pirmiausia išorybėje aptikta sistema. Užuot atgavęs galią, subjektas eksternalizuoja save paklusdamas jos taisyklėms. Toks santykis su aktyvia sistema, savo pasyvumu, bei vis tiek įvykusiui (įvykdytu) įvykiu leidžia Witoldui tęsti detektyvinį aiškinimąsi, kas pasmaugė ir pakorė katiną, ir netgi įtarti, kad vis dėlto tai padaryti galėjo ir Kulka.

Romano kulminacijoje obsesinė Witoldo sistema išsiplečia tiek, kad visas pasaulis – pats *Kosmosas* – tampa apsėstas. Užverdamas koncentrinę sistemą Witoldas galutinai susitapatina su savo obsesija: „Pakarti. Aš pats buvau korimas“, mąsto jis (*ibid.*: 140). Aptikęs ant pušies pasikorūsiu Liudviko lavoną – per didelį, kad būtų nesvarbus, pernelyg išsprūstantį ir laisvą, kad galėtų leisti jam ramiai gyventi turint jį išorybėje – Witoldas reflektuoja neišvengiamą savo puolimą įprasminto prieglobsčio link: „Man nieko daugiau neliko, kaip tik mąstyti. Mąščiau. Stengiausi, kad ir kas būtų, paversti visa tai istorija“ (*ibid.*: 161).

Naratyvo svarba at(si)gavimo procese

Dariano Leaderio teigimu, būtent konkrečių prasmių priskyrimo etape „be galo svarbu tyrinėti psichotinio asmens mintis, kadangi jos yra susirūpinusios pamatinėmis prasmės kūrimo operacijomis, jos siekia surasti būdą įprasminti asmens patiriamą pokytį“ (2020: 190). Ištikus pokyčiui, kurį EPP dažnai apibūdina kaip radikalų pasaulio išslydimą – staiga pasikeitus erdvės proporcijoms, šviesai, daiktams ir žmonėms aplinkui, žodžiams skambant, tačiau nebeturint prasmės ir praeities¹⁰ – galimi keli santykio su supančiu pasauliu variantai: subjektas gali jaustis lyg „<...> *vienintelis sveiko proto žmogus pamišusiame pasaulyje*“ (Akram 2019) arba lyg jis vienas staiga būtų absoliučiai iškritęs iš pasaulio, kuris kitiems liko toks pat. Pastaruoju atveju prarasta sąsaja su ligtoliniu pasauliu tėra pasiekiamą vien kaip fakto prisiminimas, be turinio – aš suvokiu, kad pakito *mano* pasaulis, tačiau nebeturiu aiškaus referento, koks jis buvo iki pokyčio, t. y. koks jis liko kitiems. Šios galimybės nurodo, kad psichozė apima platų ne tik patirčių, tačiau

¹⁰ Tai tik keli iš plataus spektro galinčių ištikti patyrimų.

ir reflektyvumo jų bei savo padėties joje spektrą. Visgi, visose šiose situacijose asmens pasaulyje atsiveria tai, ką Lacanas vadino „plyšiu“ – ši signifikacijos lygmenyje atsivėrusi tuštuma ir būna gynybiškai transformuojama į užtikrintumo signifikaciją, kuri, anot jo, visada yra proporcinga pirminio sumišimo jausmui (Leader 2020: 134).

Tai, kas formuojasi kaip atsakas į išsistruktūruojantį pasaulį, yra kliesdesys. Dėl išorinio savo pasireiškimo kliesdesiai yra kažkas, nuo ko bendrojoje praktikoje būdavo siekiama *išgydyti* psichotinius subjektus – įtikinti juos, kad jų naratyvai yra klaidingi, ar bent priversti juos apie tai nekalbėti. Paradoksaliau (ir ne visuose pastaruosiuose straipsniuose pažymima) yra tai, jog ne naratyvo klaidingumas nulemia jo buvimą kliesdesiu, o įsitikinimo juo ir reikšmės, kurią jam priskiria subjektas, laipsnis¹¹. T. y. dažnai pasitaikantys persekiojimo ar neteisybės subjekto atžvilgiu kliesdesiai iš tiesų gali būti bent iš dalies teisingi, tačiau tai, jog subjektas nemato jokios galimybės į šią tiesą įsiterpti abejonei bei paverčia šį naratyvą centrine ir viską struktūruojančia galia savo gyvenime, nurodo į tikėtiną psichozės nustatymą. Užtikrintumas, jog patiriami dalykai yra susiję būtinai (ir išskirtinai) su subjektu, irgi pasirodo kaip esminis kliesdesio identifikacijos bruožas. Yra įmanomas net atvejis, kuomet psichozę išgyvenantis subjektas gali teisingai ir reflektyviai priskirti haliucinacijai haliucinacijos statusą ar net gebėti apibūdinti ją pasitelkdamas psichiatrijos ar psichoanalizės žodyną (Leader 2020: 134), tačiau įsitikinimas, kad haliucinacija yra tiesiogiai su juo susijusi, vis tiek lems psichozės keliamų sunkumų išgyvenimą.

Colette Soler (2008) atkreipė dėmesį, jog „po pirminės trigerinimo fazės psichotiniai subjektai juda dviem kryptimis: kažko pridėjimo prie pasaulio per kliesdesius ar kūrybą arba kažko pašalinimo iš pasaulio per savęs žalojimą ar pokyčius“ (Leader 2020: 191). Kalbant apie kliesdesių ir patologijos santykį, „svarbu daryti skirtį tarp pirminių ir antrinių reiškinių: kai žmogaus gyvenime atsiveria skylė, būdai, kuriais į ją reaguojama ir nuo jos mėginama gintis, gali būti supainioti su pirmine dilema“ (*ibid.*: 126). Leaderis knygoje *Kas yra pamišimas?* daug dėmesio skiria „tyliajai psichozei“ aptarti – pasitaiko daugybė atvejų, kai nuo psichozės kenčiantys asmenys nepatraukia aplinkinių dėmesio į savo ligą ištiesais dešimtmečiais, o kartais ir visą gyvenimą. Kitais atvejais jų sutrikimas dažniausiai išsiduoda kliesdesiu, kuris tampa tapatinamas su pačia liga. Tačiau pirmiausia toks asmuo „vargsta su prasmės, libido lokalizacijos ir saugaus atstumo nuo Kito klausimais“ (*ibid.*: 126), ir tik paskui įsisteigiantis kliesdesys iš tiesų yra ne pirminis reiškinys, o subjekto savigydos pastanga.

Tai, kad šios tematikos kontekste pasitelkėme trumpą Gombrowicziaus romano apžvalgą, siūlo neužslėptą sugestiją – viena vertus, šis romanas vaizdžiai įpasakoja palaipsniui vykstančią subjekto kliesdesio sistemos formaciją ir stiprėjimą, dėl kurio galime geriau suprasti patį fenomeną. Antra vertus, šis romanas, būdamas metafikcija, tiesiogiai reprezentuoja kūrinio kaip psichotinio pasaulio kūrimosi eigą ir struktūrą. Ir galiausiai, abiem šiais lygmenimis mums atskleidžiami naratyvo tokioje subjekto padėtyje

¹¹ „Kaip prieš daug metų pastebėjo Jaspersas – kliesdesys nėra neteisingas įsitikinimas. <...> Jaspersui kliesdesiai kyla ne iš faktinių savo turinių, o iš kitiems nepasiekiamos prasmės patyrimo, iš įsitikinimo momento, kuris vėliau gali būti atpažintas per būdą, kuriuo asmuo mėgina jį pagrįsti. Nors įsitikinimas gali būti visiškai suprantamas, lo-giškas, nuoseklus ir prasmingas, esmė yra jo kilmės taškas“ (Leader 2020: 133).

svarba ir poreikis. Paties Gombrowicziaus pateikta užuomina į detektyvinį *Kosmoso* žanrą gali būti skaitoma kaip nuoroda į keliuose lygmenyse pasirodančią detektyvinės, arba ieškojimo, veiklos svarbą. Detektyvas kaip „atsakymo“, „išrišimo“ ir vienijančios prasmės paieška gali būti suprantamas per mūsų jau aptartą bandymą paaiškinti, sujungti ir įprasminti atskiras pakitusio pasaulio ir jo patyrimo instanciacijas. Toks poreikis tuo pat metu įveiklina subjektą.

Šis veiklumas gali pasirodyti „neįprastai“ – kaip ir „truth-taking stare“, jis gali versti subjektą būti ypač dėmesingu tam tikrų objektų, minčių ar potyrių atžvilgiu. Vienu psichozės diagnozė lemiančių simptomų anksčiau buvo laikomas subjekto komunikacijos sulėtėjimas – sunkumas rinktis žodžius, lėtas žodžių tarimas, nepajėgumas užbaigti pradėtų sakinių ar minčių. Tačiau dabar matoma, jog ši išorinė simptomatika turėtų būti siejama veikiau su priešingu fenomenu – su prasmių pertekliumi ir asociacijų gausa, užklumpančiais subjektą kiekvieną patyrimo akimirką. Suprantant psichozę kaip simbolizacijos krizę, galima subjektą išstinkantį sąstingį sieti su „kitos“, „atsiskleidžiančios“ tiesos išvelgimu. Leaderis pastebi, kad „artėjant prie taško, kuris negali būti simbolizuotas, žodžiai arba gramatinės sekos sustingsta kaip apsauga nuo netoliese esančios kiaurymės“ (2020: 149). Sass'o manymu, šis sąstingis taip pat yra vien paviršinio negebėjimo komunikuoti, o ne mąstyti, bruožas: veikiau „tai kartais paaiškinama kalbėtojo galimybių pertekliumi, dėl kurio asmuo negali kalbėti ar veikti, lyg būtų paralyžiuotas galimybių gausos“ (Sass 1994: 179; Sass, Parnas 2003). Jis taip pat pastebėjo, kad šizofreniniuose subjektuose kognityvinė ir suvokimo dezorganizacija toli gražu nėra nuolatinė – ji dažnai pasitraukia į šalį atsiradus stipriam postūmiui į praktinę veiklą (Sass 1994: 24, 71).

Tokia psichotinio subjekto vidinės savireguliacijos pastanga galėtų būti laikomas ir mėginimas susikurti, o paskui išaiškinti „detektyvą“. Didžioji Gombrowicziaus romano intriga šiomis aplinkybėmis tad pasirodo ne kaip siekis išsiaiškinti, kas pakorė paskirus elementus, tačiau tai, kodėl dėmesio lauke perdėtai išsiskiria ir nepriklausomai nuo subjekto įsisteigia prasmės elementai. Tai klausimas apie subjekto kontrolę – kol loginis paaiškinimas galioja, jis tarytum užpildo įdėmaus subjekto „truth-taking stare“ atveriamą nepasitikėjimo tuštumą, t. y. galima pasakyti:

[I]š begalybės aplink mane vykstančių reiškinių paimu vieną. Pavyzdžiui, pamatau ant stalo stovinčią peleninę (kiti daiktai ant stalo nueina į nebūtį).

Jei galiu pagrįsti, kodėl pamačiau būtent peleninę („noriu nuo cigaretės nukrėsti pelenus“), tuomet viskas gerai (Gombrowicz 1999: 227).

Tačiau kai loginis paaiškinimas išslysta, tampa nebepakankamas, pernelyg akivaizdžiai neprasmingas, mėginimui atsilaikyti prieš visišką prasmių išskydimą būtinas naujas, stiprus naratyvas. Įdomu tai, kad šiuo principu įtraukdamas į save kiekvieną naują elementą toks naratyvas stiprėja – vis daugiau tampa „pastatyta ant kortos“, todėl vidinio koherentiškumo siekis vis stipriau traukia pasaulio horizonte išlikusius elementus įsilieti į naująją logiką; pažengusiais atvejais tik toks įtraukimas ir tegali laiduoti objektui vietą psichotinio subjekto pasaulyje.

Praktinės implikacijos psichoterapijai

Praktinėje psichoterapijoje šie pastebėjimai galėtų vesti prie kelių santykio su pacientu pokyčių. Kaip minėjome, vienas jų – nesiekti „išgydyti paciento nuo kliesiesio“ paneigiant jį (taip gali būti sugriaunamas subjekto susikurtas savireguliacijos mechanizmas, atrama, o tai galėtų vesti prie nuslydimo atgal į pavojingąjį neapibrėžtumą). Paradoksalu, tačiau „priemonė, padėjusi pasveikti – kliesiesių absurdo atpažinimas ir šių kliesiesių nusikratymas, – gali būti paties pamišimo ženklas“, pastebi Leaderis (2020: 108). Kitas – pamatyti aktyvaus paciento vaidmens psichozės supratime svarbą (Nelson et al. 2009) – neignoruoti minties, jog psichotinis subjektas yra žmogus, kuriam asmeniškai svarbu (tai parodo naratyvo formacijos poreikis) suprasti, kodėl ir kaip keičiasi jo gyvenamasis pasaulis, bei įprasminti jame vykstančius pakitimus (Stanghellini et al. 2019: 2).

Esminis metodologinis įrankis, siūlomas fenomenologinės psychopatologijos, yra subjekto sukurtų naratyvų įtraukimas į pagalbos sau procesą – ne vien retrospektyviai, t. y. pasisemiant informacijos, kaip jo gyvenamasis pasaulis pasikeitė *po* pirmojo psichozės epizodo, bet ir savalaikiškai – suteikiant pagalbą susivokti ir įprasminti, koks jo gyvenamasis pasaulis yra dabar, kaip jis kinta, kaip gali kisti bei kokie prasminiai ryšiai sieja šias galimybes. Pačių EPP refleksijos apie sulauktą gydymą atskleidžia būtent šį stygių ir poreikį:

Jei su psichiatrijos mokslu susiduri kaip pacientas, yra didelė tikimybė, jog būsi redukuotas į nerimą keliantį simptomą ar net patį sutrikimą. Tokiame susidūrimo matoma ir girdima vien tai, kas reikalinga diagnozei nustatyti. Esame tiriami, tačiau iš tikrųjų nematomi; mūsų klausosi, bet negirdi. Psichiatriniam diskurse nesame priimami kaip rimti pašnekovai: juk galų gale, su sutrikimu nepasikalbėsi (Boevink 2006: 17).

Jie pažymi, jog tai, ko tokiame santykiyje trūksta, yra galimybė būti įtrauktiems į gydymo procesą kaip „partneriams“, nes iš tiesų „[n]orėjau išmokti kalbėti apie savo psichotinius išgyvenimus, juos komunikuoti, išmokti įžvelgti jų prasmę“ (Boevink 2006: 18). Kaip pastebima daugelyje studijų šia tema, EPP balsas gydymo institucijose vis dar užima poziciją, Michelio Foucault 1976 metais įvardytą „pavergtu žinojimu“ („subjugated knowledge“) (1980: 81), nors daugelio jų atsigavimui ypač svarbu „išsiugdyti sudėtinį ir prasmingą juos kankinančių potyrių supratimą, kuris atkurtų tęstinumo jausmą jų gyvenimo naratyve ir įveiktų tapatybės suvokimo sutrikimus“ (Fusar-Poli et al. 2022: 182).

Svarbu, kad iš psichoterapinio santykio nėra tikimasi, kad EPP bus leidžiama „mokyti“ racionalizuojančių paaiškinimų savo psichozei – priešingai, perdėtas dėmesys racionalistinei prieigai prie kliesiesių gali pagilinti *savasties* sutrikimus, suintensyvinti hiperreflektyvumą. Atsigavimas po psichozės epizodo laikomas prasidėjusiu tuomet, kai subjektas nors palengva suabejoja susikurto kliesiesingo naratyvo užtikrintumu; ši abejonė gilėja, kol pagaliau asmuo sugeba atsistoti į stebėtojo poziciją jo atžvilgiu – tuomet paskirus „keistus“ potyrius siejės naratyvas žlunga. Tačiau vietoje jo turi įsisteigti kitas naratyvas, įprasminantis subjekto patirtį ir nepaliekantis jo atvirume bei pažeidžiamume. Tik asmeniškai įprasminimas gali padėti subjektui labiau pasitikėti savo mąstymu ir supančiu

pasauliu, t. y. įnešti bent kiek stabilumo į sueižėjusią būtį: „*Nepamatuojama žala gali būti padaryta ignoruojant ar sumenkinant [EPP patirtis]. Kai į jas žiūrima kaip vien į keistus ir ligai simptomatiškus pasireiškimus ir jos nėra įimamos psichologiškai, iki tol [subjektui] būdingas noras atsiriboti tik sustiprinamas*“ (Bayley 1996: 728). Subjektui būtina išsakyti ir suprasti savo patirtis – jos turi būti prasmingai įrašytos į subjekto gyvenimo ir patirties naratyvą. Kooperatyvios psichoterapijos svarba atsigavimo procese matoma ir vieno iš EPP komentare apie medikamentinio gydymo patirtį:

Vaistai gali padėti ir padeda susidoroti su daugeliu bauginančių ir varginančių šizofrenijos simptomų, tačiau jie nepašalina nieko kito, tik išorinę sutrikimo manifestaciją. Už simptomų slypi iškankintas „aš“ – giliai asmeninė patirtis, nepakeičiama jokio fizinio gydymo (Kean 2009: 1034).

Taigi naratyvas čia pasirodo svarbus abiem savo elementais – jis skatina atkreipti dėmesį ir į tai, kas pasakojama, ir į tai, kas jį pasakoja. Psichotiniam subjektui jo gyvenimo ir ligos naratyvas, įsteigtas terapeuto, turi didelę tikimybę likti Kito vietoje – t. y. prilygti išoriniams balsams, ženklams ar invazyviai į subjektą besikreipiančiai prasmei. Kenčiančiam nuo pamatinio *savasties* pojūčio sutrikimo subjektui agentiško atgavimas ar sugestija, kad tam yra erdvės, galėtų padėti šią tuštumą užpildyti.

Išvados

Šizofrenija ir psichozė gali turėti daugelį veidų bei išraiškos formų. Galima nagrinėti jas susitelkiant į pamatinės *savasties* suvokimo, laikiškumo, pasyvosios sintezės sutrikimus. Vienas iš būdų priartėti prie šių subjekto pasaulį perstruktūruojančių įvykių yra sutelkti dėmesį į eigą to, kaip, pirmiausia iširęs, toks pasaulis mėgina save susigrąžinti.

Iš prasmų prisodrintos *Trema* studijos pereidamas į aktyviąją psichozės stadiją subjektas atranda save situacijoje, kurioje jo dėmesio centras įsisteigia tarytum nepriklausomai nuo jo. Iki tol išsklidę pasaulio elementai įgyja prasmę per santykį su centru – tuo, ką įdėmus subjekto žvilgsnis užfiksuoja kaip naujos prasmų sistemos atskaitos tašką. Ši prasmų sistema gali būti suprantama kaip naratyvas arba kliedesys, subjekto konstruojami mėginant atrasti pakitusį pasaulio patyrimą vienijantį paaiškinimą, sugrąžinantį prarastą stabilumo pojūtį. Tačiau, nors reikalingas pačiam subjektui, toks naratyvas yra patiriamas kaip išorinis – dėl pamatinės *savasties* sutrikimo jis intensyviai išgyvenamas kaip agentiško – aktyvios galios – prasmėkūros procese praradimas.

Tokiu būdu subjektas susiduria su savo paties gyvenimu tarytum skaitomu romanu, Kito pasakojamu naratyvu – jo dėmesio centras įsteigiamas už jį, elementai, kurie jungiasi į besikuriančią sistemą, taip pat yra veikiau atrandami, nei pasirenkami. Siekdamas įveikti tokiu principu besiformuojančio *savo* gyvenimo išoriškumą subjektas mėgina internalizuoti naratyvą per prasmingą santykį su savimi – toliau sieti savo dėmesio horizonte pasirodančius elementus su naująja sistema, taip ją stiprindamas. Sunkumas naviguojant sutrikusios *savasties* agentiško išryškina egzistencinį subjekto poreikį, „kad ir kas būtų, paversti visa tai istorija“ (Gombrowicz 2008: 161).

Nuolatinę įtampą tarp aktyvumo ir pasyvumo savo pačių atžvilgiu išgyvenantys EPP retrospektyviai reflektuoja asmeninę svarbą atgauti aktyvųjį vaidmenį – šalia jį paneigti grasinančio sutrikimo jie neturėtų būti paliekami patologijos veikiamo *objekto* pozicijoje ir su jais dirbančių specialistų. Fenomenologinė psichopatologija atsižvelgia į šį subjekto gyvenamojo pasaulio formacijos esant minėtai įtampai dinamiškumą. Fenomenologinis požiūris atskleidžia, kad tiek subjekto patirtys, tiek jo ligos raida ir atsigavimo tikimybė tiesiogiai priklauso nuo to, kaip išstinkančias patirtis jis aktyviai inkorporuoja į prasminę savo patirčių ir gyvenimo visumą. Todėl ši prieiga skatina ne pakeisti žlungantį subjekto naratyvą terapeuto kaip Kito primestu naratyvu, kuris nepakeistų esminės pasyvios subjekto pozicijos savo gyvenimo atžvilgiu, tačiau įtraukti subjektą į kooperatyvų dialogą apie asmeninę jo potyrių prasmę, padėti jam susigrąžinti agentišumą savojo naratyvo atžvilgiu, kuris tuomet galėtų atverti atsigavimo – savęs atgavimo – horizontą.

Literatūra

- Akram, U., 2019. Everything at Once, or Nothing at All. *Schizophrenia Bulletin* 45 (5): 958–959. <https://doi.org/10.1093/schbul/sby161>
- Bayley, R., 1996. First Person Account: Schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin* 22 (4): 727–729. doi:10.1093/schbul/22.4.727
- Boevink, W. A., 2006. From Being a Disorder to Dealing with Life: an Experiential Exploration of the Association Between Trauma and Psychosis. *Schizophrenia Bulletin* 32 (1): 17–19. doi:10.1093/schbul/sbi068
- Chadwick, P. K., 2007. Peer-Professional First-Person Account: Schizophrenia from the Inside-Phenomenology and the Integration of Causes and Meanings. *Schizophrenia Bulletin* 33 (1): 166–173. doi:10.1093/schbul/sbl034
- Custance, J., 1952. *Wisdom, Madness and Folly*. New York: Pellegrini & Cudahy.
- Fleshner, C. L., 1995. First Person Account: Insight from a Schizophrenia Patient with Depression. *Schizophrenia Bulletin* 21 (4): 703–707.
- Foucault, M., 1980. Lecture One: 7 January 1976. In: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, ed. C. Gordon. New York: Pantheon, 78–92.
- Fusar-Poli, P., Estradé, A., Stanghellini, G., et al., 2022. The Lived Experience of Psychosis: a Bottom-Up Review Co-Written by Experts by Experience and Academics. *World Psychiatry* 21 (2): 168–188. doi:10.1002/wps.20959
- Geekie, J., Randal, P., Lampshire, D., Read, J. (eds.), 2011. *Experiencing Psychosis. Personal and Professional Perspectives*. London: Routledge.
- Gombrowicz, W., 1999. *Dienoraštis III 1961–1969*, vertė Irena Aleksaitė. Vilnius: Vytury / ALK.
- Gombrowicz, W., 2008. *Kosmosas*, vertė Vytautas Dekšnys. Vilnius: Baltos lankos.
- Graham, G., Stephens, G. L., 1994. *Philosophical Psychopathology*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Husserl, E., 1950. Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge. In: *Husserliana I*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Jaspers, K., 1963. *General Psychopathology*, transl. J. Hoenig, M. Hamilton. Chicago: University of Chicago Press.
- Kean, C., 2009. Silencing the Self: Schizophrenia as a Self-Disturbance. *Schizophrenia Bulletin* 35 (6): 1034–1036. doi: 10.1093/schbul/sbp043
- Leader, D., 2020. *Kas yra pamišimas?*, vertė Mantas Davidavičius. Vilnius: Jonas ir Jokūbas.

- Matussek, P., 1987. Studies in Delusional Perception. In: *The Clinical Roots of the Schizophrenia Concept*, eds. J. Cutting, M. Shepherd. Cambridge: Cambridge University Press, 89–103.
- Mishara, A. L., 2007. Missing Links in Phenomenological Clinical Neuroscience: Why We Still are Not There Yet. *Current Opinion in Psychiatry* 20 (6): 559–569. <https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e3282f128b8>
- Mishara, A. L., 2010. Klaus Conrad (1905-1961): Delusional Mood, Psychosis, and Beginning Schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin* 36 (1): 9–13. doi:10.1093/schbul/sbp144
- Nelson, B., Sass, L. A., Skodlar, B., 2009. The Phenomenological Model of Psychotic Vulnerability and its Possible Implications for Psychological Interventions in the Ultra-High Risk („Prodromal“) Population. *Psychopathology* 42 (5): 283–292. doi:10.1159/000228837
- Parnas, J., Sass, L. A., Zahavi, D., 2008. Recent Developments in Philosophy of Psychopathology. *Current Opinion in Psychiatry* 21 (6): 578–584. doi: 10.1097/yc0.0b013e32830e4610
- Sass, L. A., 1994. *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sass, L. A., Parnas, J., 2003. Schizophrenia, Consciousness, and the Self. *Schizophrenia Bulletin* 29 (3): 427–444. doi:10.1093/oxfordjournals.schbul.a007017
- Sass, L., Parnas, J., 2007. Explaining Schizophrenia: The Relevance of Phenomenology. In: *Reconceiving Schizophrenia*, eds. M. C. Chung, K. W. M. Fulford, G. Graham. Oxford, UK: Oxford University Press, 63–95.
- Sass, L., Parnas, J., Zahavi, D., 2011. Phenomenological Psychopathology and Schizophrenia: Contemporary Approaches and Misunderstandings. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* 18 (1): 1–23. <https://doi.org/10.1353/ppp.2011.0008>
- Soler, C., 2008. *L'Inconscient à Ciel Ouvert de la Psychose*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.
- Stanghellini, G., 2000. Vulnerability to Schizophrenia and Lack of Common Sense. *Schizophr Bull.* 26 (4): 775–787. doi:10.1093/oxfordjournals.schbul.a033493
- Stanghellini, G., Broome, M., Fernandez, A., Fusar-Poli, P., Raballo, A., Rosfort, R. (eds.), 2019. *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. Oxford: Oxford University Press.